

Głąb, J.

Opis archiwum dyecezyi kamieniecko-podolskiej, jakie się obecnie znajduje w konsystorzu rzyms. katol. w Żytomierzu na Wołyniu. (Na podstawie osobistych badań autora w czasie wycieczki naukowej do Żytomierza i Kijowa przed 2 laty odbytej)

Przegląd Historyczny 13/1, 125-128

1911

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Opis archiwum dyecezyi kamieniecko-podolskiej,

jakie się obecnie znajduje w konsystorzu rzyms. katol. w Żytomierzu na Wołyniu. (Na podstawie osobistych badań autora w czasie wycieczki naukowej do Żytomierza i Kijowa przed 2 laty odbytej).

Dycecyza Kamieniecko-podolska, jak to wykazuje bulla erekcyjna, powstała za papieża Urbana VI (1378—1389 r.).

Jej archiwum musiało znajdować się w Kamieńcu, stolicy biskupstwa, od początku jego istnienia. Zdaje się, według norm synodów i koncyliów, przechowywano tam akta biskupie, konsystorskie, kapitulne, sądów duchownych, których wyroki miały tak ważne znaczenie wobec prawa cywilnego i karnego, oraz akta fundacyjne, dyplomy i przywileje, wydane dla dyecezyi, które każdy król musiał aprobować, dla nadania im mocy prawnej; w razie zaś sporów prawnych służyły one za żywe argumenty. Kapituła musiała czuwać nad całością swych pisanych fundacyi, praw i przywilejów.

Inwentarz jednak aktów powyżej wspomnianej dyecezyi, znajdujący się w konsystorzu rzymsko-katolickim w Żytomierzu, wykazuje wielkie luki od czasów założenia biskupstwa aż do r. 1633. Jakie przyczyny wpłynęły na to? Brak ten da się może wytłomaczyć ogólnymi wypadkami politycznymi na Podolu; częste napady Tatarów, wreszcie zabór Podola przez Turków 1672 r., wywołały zniszczenie kościołów wraz z archiwami miast i siół. Największy obraz ruiny dyecezyi i jej zabytków przedstawiał się w czasie 27 letniego panowania Turków w tym kraju¹⁾. Wtedy jedne akta uległy zniszczeniu, inne uwieziono do Konstantynopola po ewakuacji Podola, 1699 r.²⁾. Wskutek tego akta biskupie, konsystorskie, kapitulne, fundacyjne, sądowe, do r. 1672 w przeważnej części stały się łupem najezdzców. Bardzo mało

¹⁾ Akta konsyst. N° 18.

²⁾ Co do tych ostatnich śp. Dr. Antoni J. (Rolle) podał w swych „Zameczkach podolskich“ notatkę, jakoby ówczesny biskup ruski, lwowski i kamieniecki, Szumlański, wykupił miał z rąk tureckich te akta i umieścić je w archiwum konsystorskiem we Lwowie. Autor na podstawie badań w tymże konsystorzu stwierdzić może, że ta nota mogłaby się prędzej odnosić do aktów ruskiej dyecezyi kamienieckiej, gdyż aktów dyecezyi kamienieckiej, łacińskiej, tam niema.

z nich ocalało: Księga aktów biskupich z 1665 r. i akta kapituły z lat 1596—1646, dostały się w posiadanie niektórych bibliotek publicznych. Pierwsza, p. t.: *Liber cathedralis*, znajduje się w archiwum akademii umiejętności w Krakowie pod s. N. 251, gdzie można znaleźć inne jeszcze akta, odnoszące się do różnych spraw tej dyecezyi, drugie zaś można widzieć w Bibliotece Publicznej w Wilnie pod sygn. B. XII, 157; bullę erekcyjną tegoż biskupstwa kryją archiwa niemieckie¹⁾. Akty oryginalne publiczne, dotyczące różnych zapisów, sum pieniężnych, fundacji biskupstwa, kapituły, seminarium duchownego, aż do czasu inwazyi Turków wprawdzie zaginęły, ale wyszukać można ich kopie w Głównem archiwum w Warszawie pod sygnaturami np. lib. 17 f. 177, vol. 87 f. 503, vol. 117 f. 35 v., vol. 29 pag. 559, vol. 63 f. 193 v., vol. 139 f. 286 v. i t. d.

Inne kopie aktów z powyższego czasu, odnośnie do erekcyi, dotacyi kościołów, klasztorów, możnaby odgrzebać częściowo w wizytacjach kanonicznych z 18 w.: biskupów Rupniewskiego 1717²⁾, Krasieńskiego³⁾, Sierakowskiego⁴⁾, częściowo w wizytacjach 19 w. bpa Mackiewicza z r. 1818⁵⁾, lub w specjalnych wizytacjach klasztorów, np. z 1830 r.⁶⁾.

O stosunku osobistym biskupów lub kleru tej dyecezyi do społeczeństwa w sprawach majątkowych, o życiu religijnem czy społecznem, pouczyłyby księgi aktów grodzkich i ziemskich województwa podolskiego, które obecnie znajdzie historyk w Centralnem archiwum przy uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie⁷⁾. Reszta aktów mniejszego znaczenia z powyższego czasu przechowuje się już to w archiwum konsystorskiem Żytomierskiem, już też gdzieś kryje się poza archiwum w zbiorach prywatnych, niedostępnych jeszcze dla badacza⁸⁾. Czas więc od końca 14 wieku do roku 1672 jest chwilą rozwoju archiwum i zniszczenia go (1672—1699 r.).

Są jeszcze inne momenty dziejowe, które utrudniały nie tylko skompletowanie dawnych braków, ale i normalny rozwój archiwum. Po upływie trzech ćwierci wieku, po zniszczeniu przez wyznawców Islamu Podola i jego cennych zabytków, nastąpiły klęski narodowe, t. j. rozbiory. Po r. 1795 dyecezya kamieniecka dostała się pod rządy

¹⁾ Według relacyi prof. Abrahama jest ona w Hanowerze.

²⁾ Kopia w Ossolineum.

³⁾ Nieznana dotąd.

⁴⁾ Znane tylko: „Ordinationes“, przechowane w bibliotece Poturzyckiej we Lwowie.

⁵⁾ Archiwum konsystorskie w Żytomierzu N° 19.

⁶⁾ Arch. kons. w Żytomierzu pod r. 1830. Wizytacje te odznaczają się nie tylko piękną formą ale i dokładnością szczegółów o dyecezyi kamienieckiej.

⁷⁾ Początek ich sięga r. 1521. Akta dotąd jeszcze nie wydane. Katalog drukowany i przechowywany tamże, pozwala dostatecznie się w nich orientować.

⁸⁾ Opowiadał autorowi pewien badacz zabytków, że widział na własne oczy akta, odnoszące się do tej dyecezyi, porzucone na strychach niektórych ziemian podolskich, akta, które potem służyły za podpałkę.

rosyjskie, za czem poszły różne procesy podziału dyecezyi i zmiana siedziby biskupstwa. Z Kamieńca więc za biskupem wędruje archiwum do Latyczowa, a potem do Winnicy w Braclawszczyźnie, a ztąd 1811 r. znowu do Kamieńca¹⁾. Wprzeciągu 15 lat zmienia się miejsce archiwum trzykrotnie; wszystko to odbiło się ujemnie na jego ukształtowaniu, gdyż z tego czasu brakuje wielu aktów, a w czynnościach konsystorza widać dłuższe pauzy. W tym czasie niektóre księgi biskupie przeszły w posiadanie różnych archiwów publicznych polskich; były to może osobiste dary biskupów, lub innych osób prywatnych z ich otoczenia. Księga np. Korespondencji bpa A. Krasieńskiego przechowywana jest w archiwum X. X. Czartoryskich w Krakowie, w której historyk znajduje cenny materiał do konfederacji barskiej; *Relatio status dioecesis Camenecensis*, ułożona przez biskupa Dembowskiego 1745 r., jest w Bibliotece Ossolińskich²⁾; są tu cenne kazania pisane z 15 w. poświęcone jednemu z księży katedralnych kamienieckich. Od r. 1811 aż do 1867, kiedy pozbawiono dyecezyę biskupa i oddano ją w administrację czasową sąsiadnemu biskupowi łucko-żytomirskiemu, formuje się archiwum normalnie, gdyż znajdują się z tego czasu w komplecie akta biskupie, konsystorskie, kapitulne, ormian katolików, seminarium, klasztorów. Koło r. 1870 przewieziono wozami całe archiwum dyecezyi kamienieckiej do Żytomierza, gdzie je umieszczono przy łucko-żytomierskim konsystorzu, obok archiwum tej ostatniej dyecezyi i z polecenia rządu uporządkowano je według czasu i treści, czego dowodzi inwentarz, w języku rosyjskim spisany³⁾. Ale i teraz w czasie transportowania tego archiwum, jak opowiadają, wiele cennych dokumentów miało zaginać. Oto krótki opis historyczny archiwum dyecezyi kamieniecko-podolskiej:

Jakże się przedstawia ogólnie pod względem treści uratowane archiwum tej dyecezyi, według inwentarza. Obejmuje ono kilkanaście działów najważniejszych:

I. dz. Akta biskupie (episcopalia) od r. 1777 do r. 1864; protokoły od 1804 — 1842; regesty pism, wychodzących z kancelaryi biskupa i wchodzących od 1797 — 1866 r., rozporządzenia kolegium w Petersburgu od 1796 — 1866 r., pisma kancelaryi biskupiej (Kuryi); opis czynności biskupa od 1809 r. — 1831 — 1846 — 1864 r.; między tymi znajdują się i akta, tyżące się biskupstwa ormiańsko-katolickiego na Podolu, od 1814 — 1848 r.

II. dz. Księgi i papiery konsystorskie: 1) Protokoły od 1781 — 1866 r.; 2) Dzienniki (Żurnale) 1796 — 1866 r. (najobfitsze pod względem treści); 3) regesty konsystorskie 1806 — 1865 r.; 4) regesty sądowe 1806 — 1867 r.; 5) rozporządzenia kolegium w Petersburgu od 1797 — 1867 r.; 6) alfabetyczny wykaz spraw konsystorza od 1796 — 1851 r.

III. dz. Księgi, zawierające wiadomości o różnych funduszach ko-

¹⁾ Wizyta biskupa Mackiewicza 1818 r. Archiw. Żytom.

²⁾ Kopia znajduje się w archiwum prywatnem p. Dra Al. Czołowskiego we Lwowie.

³⁾ Znajduje się w archiwum tamtejszem z r. 1870.

ściółów z r. 1633, a obejmujące księgi kapituł, prowizyi (1774—1776, i 1809 r.), oraz księgi rozchodów.

IV. dz. Akta dekanatów.

V. dz. Akta kapituły.

VI. dz. Akta seminarium duchownego.

VII. dz. Formalny opis duchowieństwa dyecezyalnego od 1835—1865 r.

VIII. dz. Status animarum całej dyecezyi, łącznie z dyecezyą ormiańsko-katolicką 1828—1863 r., oraz prawa Ormian z 1601 r.

IX. dz. Dokumenty od r. 1662—1849 r., odnoszące się do różnych funduszów klasztornych.

X. dz. Księgi prawa kanonicznego od 1651—1741 r.

XI. dz. Rozporządzenia państwowe (rosyjskie).

XII. dz. Metryki z całej dyecezyi (kopie), raporty, zapiski co do osiedlenia się różnych narodowości 1717 r. i t. p.

Przedłożony tu opis archiwum dyecezyi kamieniecko-podolskiej ma wielkie znaczenie dla historyka dziejów kościoła polskiego i ormiańskiego, gdyż otwiera tajniki źródeł, dotąd tak mało znanych i porzucanych po wszystkich archiwach na całym obszarze Polski historycznej, a nawet i po archiwach niemieckich. Odda on i statystykowi wielkie usługi, gdyby zechciał choć w przybliżeniu zsumować nasz kapitał narodowy od 18 w. w dyecezyach kresowych i wykazać tam postępy rusyfikacji. Szczegółowa statystyka ludności z wszystkich ziem polskich byłaby bardzo pożądana. Wskaże ona drogi i biologowi społecznemu, któryby badał niektóre komórki życia społecznego na kresach podolskich.

Opis ten niechaj będzie pobudką do inwentaryzowania archiwów dyecezyalnych, a przynajmniej do zbierania dyplomów w dyecezyach polskich i ich opublikowania, gdyż zawierają one nieoceniony skarb źródeł do dziejów kościoła polskiego¹⁾ a poniekąd i dziejów narodowych.

Ks. J. GLĄB.

¹⁾ Podobno prawie wszystkie już dyecezye niemieckie w Austrii i Niemczech mają uporządkowane archiwa i materiały archiwalne ogłaszają w swych dyecezyalnych miesięcznikach naukowych, np. augsburska i fryburska. Z polskich dyecezyi zabrały się do pracy w tym kierunku: krakowska, wrocławska, płocka, sandomierska i przemyska. Trzy ostatnie wydają już nawet specjalne pisma peryodyczne: „Kroniki“, dla publikacji badań w zakresie dziejów dyecezyalnych. Pod tym względem może służyć za wzór innym dyecezyom Metropolia lwowsko-ruska, która za staraniem J. E. Ks. Metropolity Szeptyckiego, posiada wzorowo uporządkowane archiwum dyecezyalne, oddane już do użytku publicznego.